

Geheugen als metafoor voor de stad?

Kanttekeningen bij een veelzijdige metafoor¹

Dieteke van der Ree

1 Inleiding

In een bundel opstellen over stad en stedenbouw merkte Kevin Lynch een aantal jaren geleden op dat hij zich lang aangetrokken had gevoeld tot de verleidelijke opvatting om de stad te analyseren als was zij een organisme. Hij voegde er aan toe het jammer te vinden 'dat de wereld misschien toch niet zo is' (Lynch 1981: 88). Anderen stellen het nog sterker: de notie de stad als een lichaam te beschouwen is 'onweerstaanbaar' (Béderida 1989) en kent een traditie van eeuwen, die tot op de dag van vandaag herkenbaar is (vgl. Béderida 1989; Davison 1983; Lynch 1981; Sennett 1994). In het spraakgebruik zijn metaforen als stads-hart, verkeersaders en stedelijke longen volledig ingeburgerd en begrijpelijk. Relatief nieuw is het om over een stedelijk geheugen te spreken. Bij deze jongste loot aan de stam van organische metaforen is vaak veel minder duidelijk naar welke elementen van stad of stedelijkheid zij verwijst. Dat zou te maken kunnen hebben met het gegeven dat het geheugen geen orgaan in eigenlijke zin is, maar een functie van de hersenen en dat zijn functioneren tegelijkertijd 'vertrouwd en o zo vreemd' is (Kayzer 1995).

In dit artikel gaat het over de metafoor van het geheugen van de stad. Wat levert een dergelijk metafoor op, past zij in de traditie van organische metaforen? Tot welke inzichten komen we, hetzij over de stad, hetzij over het functioneren van menselijk geheugen als we haar serieus nemen? Waarop richt deze metafoor de aandacht, door wie en hoe wordt zij gebruikt en wat voegt zij toe aan onze inzichten over steden als 'gecompliceerde samenlevingsvormen die door hun gelaagde karakter moeilijk te doorgronden zijn, maar misschien juist daardoor steeds weer aanleiding geven tot verwondering en gefascineerdheid', zoals Brunt het formuleerde (Brunt 1996: 9)? Maar vooral: is een dergelijke metafoor in stadssociologisch onderzoek ook bruikbaar?

Mijn bijdrage aan deze discussie over stad en geheugen bestaat uit een kleinschalig in Amsterdam uitgevoerd onderzoek naar de sociale (re)productie van herinneringen van stedelingen uit een laat negentiende-eeuwse buurt. Vanwege het karakter van dit onderzoek worden theoretische, abstracte noties over het geheugen geïllustreerd met voorbeelden uit het dagelijks leven. Desalniettemin kan het ons

helpen de heikele kwestie van het sociaal functioneren van het geheugen wat meer inzichtelijk te maken.

Na een korte terugblik op de ontwikkeling van organische metaforen over de stad en de consequenties die zij heeft gehad voor het leven in de stad, laat ik zien hoe de geheugenmetafoor opkomt en wordt toegepast. Deels is de geheugenmetafoor in relatie tot de stad een voortzetting van de traditie van organische metaforen; wanneer we er bijvoorbeeld op letten door wie ze wordt gebruikt, is een scherpe tegenstelling met de organische metaforen niet erg houdbaar. Gaandeweg wordt ook duidelijk waarom de geheugenmetafoor zich van hen onderscheidt: in de geheugenmetafoor wordt het stedelijk leven niet alleen als dat van de stad, maar ook als dat van stedelingen geanalyseerd.

2 Organische metaforen van de stad

Als we Plato buiten beschouwing laten, die het werk van stadsbestuurders wel heeft vergeleken met de zorg van artsen voor het menselijk lichaam (Plato, Republiek V), lijkt het denken in organische metaforen over de stad rond 1500 een aanvang te nemen in het werk van de Italiaanse architect en architectuurtheoreticus Francesco di Giorgio Martini: de delen waaruit de stad is opgebouwd, zo stipuleerde hij, zouden met lichaamsdelen te vergelijken zijn. Een eeuw later preciseert zijn landgenoot en collega Scamozzi deze vergelijking door te stellen dat de straten van de stad haar aderen zijn (Brinckmann 1912: 30). Volgens de stadshistoricus Sennett worden in de daaropvolgende eeuwen in toenemende mate inzichten op anatomisch en fysiologisch gebied betrokken op de stad en het stedelijk leven. Zo wijst hij er bijvoorbeeld op dat er een samenhang bestaat tussen huids- en stadsreiniging, Harvey's ontdekking van de bloedcirculatie aan het begin van de zeventiende eeuw en de negentiende-eeuwse nieuw geplande verkeerscirculatie in verschillende steden en de inzichten over het belang van de ademhaling en het ontstaan van een nieuw type stadspark (Sennett 1994: 255-271). Het waterleidings- en rioleringsstelsel dat door Baron Haussmann in de tweede helft van de negentiende eeuw voor Parijs werd ontwikkeld – waarvoor grote delen van de middeleeuwse stad op de schop moesten – is volgens de historicus Jordan een rechtstreeks gevolg van diens denken in organische metaforen. Zoals het aan de buitenzijde van een lichaam niet te zien is hoe de spijsvertering verloopt, zo zou de schoonheid van de stad volgens Haussmann niet aangetast mogen worden door het functioneren van de onder haar huid verborgen organen die voor de vertering zorgen (Jordan 1995: 274). Ook Britse stadshervormers uit de negentiende eeuw werden gefascineerd door de analogie van het functioneren van het menselijk lichaam en de problematiek van de – sterk groeiende – steden. Davison heeft laten zien dat zulke verschillende deskundigen als theologen, hygiënist, statistici en economen hier steeds opnieuw op teruggrepen. Steden beschouwden ze als lichamen, waarvan het geheel groter was dan hun

samenstellende delen, beide onderhevig aan processen van groei, verandering en verval, aanpassing en homeostase. Dergelijke processen reguleerden de sociale stedelijke gezondheid, zoals temperatuur, bloedcirculatie, spijsvertering en ademhaling dat in het lichaam doen (Davison 1983: 357).

Vanaf het midden van de negentiende eeuw verschijnen steeds meer geschriften over staat en maatschappij die uitgaan van een bio-organisch model. In de radicaalste interpretaties wordt aan de aanname vastgehouden dat de maatschappij, omdat zij uit individuen is opgebouwd, in structuur en functioneren met een organisme te vergelijken zou zijn. De aantrekkingskracht van de organische vergelijkingen lijkt begrijpelijk, gezien tegen de achtergrond van de enorme ontwikkelingen op het gebied van de biologie en de evolutietheorie vanaf de tweede helft van de vorige eeuw. Ze hebben hun hoogtepunt rond het begin van de twintigste eeuw maar blijven als functiebegrip tot ver in deze eeuw herkenbaar (Sorokin 1964).

De Amerikaanse socioloog Langer (1984) heeft het metaforische denken met betrekking tot de stad samengevat. Hij bespreekt vier met regelmaat terugkerende metaforen: bazaar, jungle, organisme en machine. Op analytisch niveau zijn de beide eerste microscopische, de beide laatste macroscopische benaderingen. Bazaar en organisme worden veelal als positieve, jungle en machine voornamelijk als negatieve stijffiguren gehanteerd. Over het gebruik van de organische metafoor stelt Langer, dat de aandacht van degenen die deze metafoor hanteren voornamelijk gericht is op 'de eigenschappen van het stelsel in wording' en veel minder op de 'processen waarmee individuen de stad creëren' (Langer 1984: 110). Anders geformuleerd, het gaat vooral om een vlekkeloze organisatie van het stedelijk leven en niet zozeer om de beleving van stedelingen. In dat opzicht is de geheugenmetafoor, zoals we zullen zien, anders van karakter. Hierin zijn de ervaringen van stedelingen in en met de stad juist wel van belang.

De organische metaforen zijn illustratief, maar graven niet erg diep, zoals bijvoorbeeld duidelijk wordt in de vergelijkingen met longen en darmen. Bij de 'longen zijn parken'-metafoor komt het principe dat het om een verbeterde zuurstofopname gaat, nog aardig tot zijn recht. Bij de darmenmetafoor ligt het al lastiger, alleen het gegeven dat het om ondergrondse leidingen gaat komt overeen. Wat er aan- en afgevoerd wordt, om nog maar te zwijgen over het daadwerkelijke voordeel van de scheiding van drinkwater en riolering – het overwinnen van een scala aan infectieziekten – komt er niet uit naar voren. En juist hierin vertoont de metafoor van het geheugen een ander karakter.

Geheugen. In de besproken negentiende-eeuwse organische vergelijkingen komen verschillende organen en de circulatie waartoe zij behoren, steeds opnieuw aan de orde, aan andere wordt vrijwel geen aandacht besteed. Zo heeft het zenuwstelsel bijvoorbeeld nauwelijks tot analogieën geleid. Herbert Spencer, zonder twijfel de peetvader van het organisch denken binnen de sociologie, heeft weliswaar opgemerkt

dat het zenuwstelsel op maatschappelijk (macro)niveau vergelijkbaar is met het regeringssysteem, maar hij had duidelijk moeite met het bewustzijn: 'in een organisme is het bewustzijn geconcentreerd in het zenuwstelsel, terwijl het in een samenleving verspreid is over het geheel zodat de samenleving geen bepaald sociaal centraal zenuwstelsel bezit' (Spencer gecit. in Sorokin 1964: 202). Zijn uitspraak zou ook op het geheugen hebben kunnen slaan. Als onderwerp van onderzoek wordt het geheugen aan de orde gesteld in de nieuwe takken van wetenschap als neurologie en psychologie, die in de laatste decennia van de negentiende eeuw tot bloei komen (vgl. Rosenfield 1989). Onderzoek en hypothesen uit de neurologie, met haar nadruk op de lokalisering van bepaalde neuro(fysio)logische functies, hadden zich goed kunnen lenen voor vergelijkingen met de stad, maar dat gebeurde niet. Waarom niet? Over een antwoord op deze vraag is slechts te speculeren. Aan wetenschappelijke literatuur over het geheugen was in de negentiende eeuw weliswaar geen gebrek (vgl. Herrmann en Chaffin 1988), maar de kennis op dit specialistische gebied behoorde kennelijk veel minder tot de *common sense* dan de al veel langer bestaande en wellicht beter voorstelbare inzichten op fysisch-organisch gebied. Dit nu lijkt een eeuw later ingrijpend veranderd te zijn, het geheugen wordt allang niet meer alleen binnen het vakgebied van de oorspronkelijke deskundigen onderzocht. Naast medici en psychologen houden ook historici, schrijvers, architecten en sociologen zich met dit thema bezig.

Wat het onderzoek tot op de dag van vandaag parten speelt, is dat er onder deskundigen geen overeenstemming bestaat over wat geheugen nu eigenlijk precies inhoudt, waar het te lokaliseren is en hoe het functioneert. Een theorie over geheugen ontbreekt, al zijn modellen waarin het geheugen niet langer als opslagplaats wordt gezien, maar veeleer als resultante van constructiewerk wordt beschouwd, tegenwoordig favoriet (vgl. Rosenfield 1989; Schmidt 1991). Zoals al is opgemerkt is het geheugen geen orgaan in eigenlijke zin, maar een functie van de hersenen en een zich in de loop der tijd ontwikkelende en veranderlijke grootheid. Dat wat het kan bevatten en (re)produceren, is aan voortdurende verandering onderhevig. Het laat onverlet dat geheugenonderzoek 'conjunctuur' heeft (Schmidt 1991: 9) en ook zonder theoretische overeenstemming door velerlei deskundigen (metaforisch) wordt gebruikt (vgl. Schmidt 1991; Hutton 1993; McConkey 1996).

Collectief geheugen. In de sociologie is de uitdrukking collectief geheugen door Maurice Halbwachs aan het sociologisch begrippenapparaat toegevoegd. Hij doet dat in het eerste door hem aan het geheugen gewijde boek *Les cadres sociaux de la mémoire* uit 1925. Hierin neemt hij stelling tegen de dan gangbare opvattingen over het geheugen van psychologische aard (met name van Freud) of van filosofische origine (met name van Bergson). Halbwachs spreekt van meet af aan over collectief geheugen, een begrip dat voor hem op meer niveaus betekenis heeft, variërend van individueel tot samenlevingsniveau. Voor hem bestaat er geen wezenlijk onder-

scheid tussen de individuele mens en de collectiviteiten waarvan hij deel uitmaakt. De mens is door en door sociaal gevormd en individuele herinneringen zijn daarom ook altijd herinneringen aan groepen waartoe mensen beho(o)r(d)en (Halbwachs 1985 [1925]: 71). De stad is voor hem een omgeving waarop allerlei sociale groepen hun stempel hebben gedrukt; de materiële neerslag van al die inspanningen helpt om de herinneringen aan het verleden levend te houden, mits 'de zich herinnerende individuen of groepen (...) het gevoel hebben dat zij teruggrijpen naar hun eigen herinneringen aan een continue ontwikkeling' (1991 [1948/1950]: 29,61).

Het thema van de stad is in het werk van Halbwachs nooit tot zelfstandig onderzoeksonderwerp uitgroeid. Dat ligt bij verschillende recente publicaties over stad en geheugen anders. Een mooi voorbeeld is te vinden in een uitgave van *Oase* – een tijdschrift op het gebied van architectuur en stedenbouw – dat verscheen onder de titel *Stedelijke identiteit en collectief geheugen* (*Oase* 24/1989). Stadsonderzoekers uit verschillende disciplines zetten hierin uiteen hoe zij in relatie tot de stad omgaan met het begrip collectief geheugen. Ik beperk me hier tot de architectonische en de historische bijdrage. De architect Bernard Huet ziet het als zijn opgave het collectief geheugen, waartoe hij de stedelijke morfologie, gebouwentypen en monumenten rekent, materieel te ondersteunen. In zijn werk kan de architect elementen uit dit geheugen in de vorm van een nieuw collage aanbieden (*Oase* 24: 26). De architectuurtheoreticus Colenbrander heeft dit wel 'de strategie van het geheugen' genoemd: in een stedenbouwkundige reconstructie van een verloren gegaan stuk stad, proberen de verdwenen architectuurervaringen van stedelingen nieuw leven in te blazen (Colenbrander 1990: 6). De historicus Willem Frijhoff – die het gedachtegoed van de Franse mentaliteitshistorici in Nederland introduceerde – beschouwt het geheugen van de stad als 'de som – de onbewuste organisatievorm – van alle sociale praktijken uit verleden en heden, en van de verstandelijke of symbolische betekenissen die daaraan worden gehecht' (Frijhoff 1989). Voor Frijhoff is de analyse van een stedelijk geheugen vergelijkbaar met die van een typische stedelijke mentaliteit.

Bovenstaande voorbeelden illustreren hoe het begrip collectief geheugen door vertegenwoordigers van verschillende beroepsgroepen naar de eigen vakdiscipline wordt vertaald: hetzij als uitgangspunt voor een stedenbouwkundige opgave, hetzij als eigentijdse historische analysemogelijkheid van het verleden. Dat betekent ook dat met eenzelfde metafoor aan heel verschillende fenomenen wordt gedacht, die weliswaar allemaal met bewaren en reconstructie van doen hebben, maar inhoudelijk slecht zijn te vergelijken. Het architectonisch en/of stedenbouwkundig herstellen van verloren gegane gebouwen of delen van de stad, werpt uiteraard de vraag op aan wiens geheugen bij een restauratie wordt gerefereerd; selectie en manipulatie zijn onvermijdelijk en kunnen niet los staan van maatschappelijke discussies hierover. De nadruk die er van historische zijde op de 'som' van de sociale praktijken wordt gelegd brengt, zoals Lindner heeft opgemerkt, 'een zekere antropomorfe voorstelling van de stad in het spel, die de stad met een persoon vergelijkt, die een

biografie heeft en een goede (of slechte) naam' (Lindner 1997: 325). Daarmee komt deze historische benadering in de buurt van datgene wat de nestor van de Chicago-sociologie, Robert E. Park, al midden jaren twintig geduid heeft als 'een gemoeds-toestand' van de stad: 'een geheel van gebruiken en tradities, en de gestructureerde houdingen en gevoelens die inherent zijn aan die gebruiken en die worden overgeleverd met die tradities' (Park 1967 [1925]: 1). In onderzoek dat voortkomt uit deze traditie is wel aandacht voor het stedelijk verleden als thema – met name in het werk van Anselm Strauss – maar is, zoals Lofland heeft opgemerkt, dit potentieel rijke thema niet of nauwelijks empirisch uitgewerkt, bijvoorbeeld in de richting van onderzoek naar collectieve herinneringen van stedelingen (Lofland 1991: 209). Onder antropologen met historische belangstelling is er wel aandacht voor en onderzoek naar wat wel *social memory* is genoemd, maar is deze thematiek niet op de stad betrokken (vgl. Fentress en Wickham 1992). Dat betekent dat er voor stads-sociologisch onderzoek naar herinneringen van stedelingen geen theoretisch kader klaarligt en dat dit dus nog ontwikkeld moet worden, met alle moeilijkheden en mogelijkheden van dien.

3 Sociologische problemen en mogelijkheden

Omgaan met het verleden, er betekenis aan geven, hoe gebeurt dat in de praktijk van alledag in de stad? Waar zou je als onderzoeker je aandacht op kunnen richten als je je afvraagt of herinneringen aan een verleden van de stad in het dagelijks leven van stedelingen een rol spelen en je gefascineerd bent door de vraag of, en zo ja hoe, zij sociaal worden gedeeld? Deze vragen hebben richting gegeven aan mijn onderzoek in de laat negentiende-eeuwse Da Costabuurt in Amsterdam.

Voor de keuze van deze Amsterdamse buurt golden verschillende argumenten. In eerder onderzoek (Van der Ree 1991) was ik voor wat betreft herinneringen aan een ooit bestaand plein in een grote stad gestoten op twee verschillende wijzen van spreken over het verleden, die ik geschiedenis- en herinneringsbeelden heb genoemd. Mensen die zich in geschiedenisbeelden uitdrukten, wisten weliswaar over het verleden te vertellen, maar konden dat niet verbinden aan eigen ervaringen. Dat laatste konden de mensen die zich in herinneringsbeelden uitdrukten wel: in hun verhalen kwamen gefragmenteerde, maar tegelijkertijd zeer gedetailleerde beelden van de stad 'op ooghoogte' naar voren. Opmerkelijk was, dat het 'weten van horen zeggen' ook als 'eigen ervaring' werd beschouwd; ik heb dit geïnterpreteerd als een vorm van 'arbeidsdeling' op het vlak van het opdoen van ervaringen in een grote stad. Duidelijk werd eveneens, dat veel geïnterviewden zeiden hun geheugen voorafgaand aan het interview te hebben moeten opfrissen door te rade te gaan bij generatiegenoten met vergelijkbare ervaringen.

In vervolgonderzoek wilde ik de herinneringsbeelden proberen nader uit te werken, maar dan verbonden aan een andere sociale context waarvan je zou mogen ver-

wachten, dat mensen er vertrouwd mee zijn: hun directe woonomgeving in de stad. Zodoende besloot ik tot buurtonderzoek in een buurt die ouder zou moeten zijn dan de huidige oudste bewoners, om na te kunnen gaan of de herinneringen de eigen levensgeschiedenis overstijgen. Het kiezen van een stedelijke buurt als analyse-eenheid komt voort uit de gedachte een dergelijke eenheid te beschouwen als microkosmos, waar processen die in de stad als geheel voorkomen waarschijnlijk ook aan te treffen zijn. Een verdere voorwaarde waaraan een onderzoekslocatie voor mij zou moeten voldoen, was het voorhanden zijn van een heterogene bevolking. Dit in navolging van Wirth, die in zijn beroemde opstel *Urbanism as a way of life* (1938) de heterogeniteit van de stadsbevolking aanmerkt als een van de belangrijkste kenmerken van moderne westerse steden. Stedelingen zouden, zoals Wirth het stelde, vooral te maken hebben met oppervlakkige, vluchtige contacten en zich in hun dagelijks leven voornamelijk door de waan van de dag laten leiden, waarmee hij veronderstelt dat het verleden er niet of nauwelijks toe doet. Lofland ziet het leven temidden van 'een wereld van vreemden' als kenmerkend voor het leven in steden. De vraag is dan: is dat zo? Hoe anoniem zijn stedelingen voor elkaar in een buurt waar ze wonen en laat het verleden van deze omgeving hen inderdaad onverschillig?

Ten slotte gold naast deze uit de theorie voortkomende overwegingen een meer lokaal argument voor de keuze van deze onderzoekslocatie: uit mijn eerste oriëntaties bleek de Da Costabuurt als een 'vergeten' buurt van Amsterdam te kunnen worden gekarakteriseerd, nauwelijks beschreven of bezongen. Juist om die reden zou ik, zo verwachtte ik, een verdere precisering van mogelijke herinneringsbeelden tot z'n recht kunnen laten komen, omdat ik minder hinder zou hebben van bestaande mythevorming of sterke door de media verbreide beelden, die wel voor andere buurten in Amsterdam gelden, zoals bijvoorbeeld de Jordaan.

De Da Costabuurt. De Amsterdamse Da Costabuurt voldoet aan de genoemde criteria. De bevolking – bestaande uit zo'n 4500 zielen – is heterofoon in sociaal en etnisch opzicht en gevarieerd waar het de leeftijdsopbouw betreft. Driekwart van de bevolking bestaat uit alleenstaanden of paren zonder kinderen; ouderen en families met kinderen vormen het resterende kwart. Onder hen zijn nog steeds veel mensen die hun hele leven in de buurt hebben gewoond, maar ook voor 'nieuwe stedelingen' (de term is van Anderiesen en Reijndorp 1990) is de buurt aantrekkelijk. Het straatbeeld laat zien dat er steeds meer mensen van uiteenlopende nationaliteiten tot de buurtbevolking behoren. De behoedzame stadsvernieuwing die plaats had vanaf het midden van de jaren tachtig, heeft het gezicht van de buurt wel aangepast, maar niet aangetast. Ook heeft ze bijgedragen aan het tot staan brengen van de vlucht uit de stad van buurtbewoners naar overloopgemeenten. Verschillende gebouwen in de buurt getuigen van een verleden waarin het mogelijk was in de buurt te werken; vandaag de dag is het een buurt waarin gewoond en gewinkeld kan worden en is het vooral de middenstand die er zijn

brood verdient. Aan de vele schoolgebouwen in de buurt is de voormalige kinderrijkdom van de buurt af te lezen.

De Liefde. Aan de noordzijde is de buurt ruim een eeuw lang gedomineerd geweest door een rooms-katholieke kerk die in de volksmond *de Liefde* heette. Deze schepping van de architect P.J.H. Cuijpers verving een ouder, te klein geworden godshuis. Het is nooit helemaal duidelijk geworden waaraan de kerk haar bijnaam dankte, maar ook tegenwoordig nog doet het verhaal de ronde dat ze uitdrukking gaf aan de liefde waarmee een voormalige pastor preekte en particulieren aanzette tot gulle gaven om de eerste rooms-katholieke kerk te kunnen bouwen. Rondom de kerk van Cuijpers ontstond in de loop der jaren een enorm rooms-katholiek complex, waarin onder meer een klooster, een kleuterhuis, verenigingsgebouwen (gymnastiek, padvinderij) en verschillende scholen waren opgenomen. Deze scholen stonden bij de bevolking niet zozeer bekend om het soort onderwijs dat er werd gegeven, maar verwezen naar de (on)bemiddelheid van de ouders. Zo was er een 'school voor de gegoeden', een 'school voor de gewonen' en een 'school voor de armen'. De er schoolgaande kinderen werden ook wel aangeduid als 'dubbeltjes- en kwartjeskinderen'. Ongewild geven deze aanduidingen aan hoe gemengd de bevolking van de Da Costabuurt moet zijn geweest. Oudere buurtbewoners spreken ook vandaag de dag nog over het ooit bestaande onderscheid tussen 'het fort van sjakoo' en 'wonen op stand', tussen de 'geschoolde arbeiders' en de 'witte boorden', als kenmerken van de variatie in huizen en bewoners die de buurt bezat.

De toenemende ontkerkelijkheid leidde er midden jaren tachtig toe dat er plannen voor sloop van de Liefde werden ontwikkeld. Er kwam buurtprotest omdat veel mensen vonden dat het stadsbeeld waaraan zij gewend waren, behouden moest blijven. Traditionele katholieken richtten zich zelfs tot de paus om het behoud van hun kerk te bepleiten. Het baatte niet, het bisdom stemde in met verkoop van de grond aan de gemeente Amsterdam en zodoende vond er in juni 1990 een bijzondere veiling plaats: de inboedel van de Liefde kwam onder de hamer. Het voormalig terrein waarop de Liefde stond bleef katholieke grond: de nieuwe eigenaar (de gemeente) gaf het in erfpacht aan een Amsterdamse, van oorsprong katholieke, woningbouwvereniging. Het sociale woningbouwcomplex dat de woningbouwvereniging er inmiddels heeft gebouwd, heet opnieuw de Liefde. Wanneer je tegenwoordig aan een Amsterdamse taxichauffeur vraagt: 'Ik moet naar de Liefde, weet u die?' dan is er een gerede kans dat hij antwoordt: 'Ik zou de Liefde niet kennen! M'n vrouw heb d'r nog op gymnastiekles gezeten'.

Het huidige de Liefde is een complex waarin ruim honderd woningen zijn ondergebracht, die in grootte variëren van twee- tot zeskamerwoningen. Op eenderde van de adressen hebben bewoners (34 mensen) aan mijn onderzoek deelgenomen; met een ander derde deel van de bewoners kwam geen contact tot stand. Voor de resterende bewoners golden verschillende redenen om niet deel te nemen: men was niet

uit de buurt afkomstig, had ‘geen interesse’, zegde toegezegde afspraken af, was mentaal of fysiek niet in staat tot een gesprek of bleek niet tot de officieel geregistreerde bewoners gerekend te kunnen worden.

De deelnemende ‘categorie’ vertoonde de beoogde heterogeniteit. Niet alleen verschilden de informanten in leeftijd (van 30 tot 86 jaar), ook in opleiding, beroepsachtergrond en dagelijkse bezigheden dekten zij een breed spectrum af: de werkloze academicus woont er naast de analfabete schoonmaker, de juriste is buurvrouw van een voormalige venter, de jonge journalist is de bovenbuurman van de gepensioneerd bouwvakker. Ook hun economische omstandigheden verschilden aanzienlijk: tweeverdieners kunnen de burens zijn van een bijstandsmoeder met vijf kinderen, de parttime winkelbediende woont er, maar ook de ingenieur, de verpleegkundige, de (voormalig) maatschappelijk werkster en ouderen die het met niet veel meer dan hun AOW moeten doen. In hun sociaal milieu van herkomst, etnische achtergrond en woonduur in de buurt (die verschilde van 10 jaar tot ‘een leven lang’) vertoonden zij een aanzienlijke variatie. Op kleine schaal laten de bewoners van de Liefde de bonte mengeling zien die de buurt als geheel vertoont. Wat ze daarentegen gemeen hadden en wat voor mij reden vormde om hun medewerking te vragen, was dat ze, voordat ze de Liefde betrokken, allemaal in de Da Costabuurt hadden gewoond. Daarnaast had ik toegang tot het zogenaamde Servicepunt voor Ouderen, een groep ouderen (overwegend vrouwen) bestaande uit zo’n dertig leden, die elkaar in een in het de Liefde-complex opgenomen ruimte een- à tweemaal per week ontmoeten voor een praatje onder de koffie of een gemeenschappelijk te ondernemen activiteit. Ook hun sociale achtergrond varieert, maar evenals de bewoners uit de Liefde hebben ze gemeenschappelijk dat ze (al lang) in de buurt wonen. Ook met tien van hun leden voerde ik gesprekken.

In de interviews stond de eigen levensgeschiedenis van de respondenten centraal. Van daaruit probeerde ik te achterhalen of zij ook wisten te vertellen over de buurt voordat zij er woonden, hoe zij dit wisten en of zij verhalen over het verleden ook uitwisselden met anderen. De onderliggende gedachte is dat stadssociologisch onderzoek naar een ‘geheugen’ van de stad uit zou kunnen gaan van herinneringen van stedelingen die de huidige stad bevolken.

4 Het verleden als mentaal referentiepunt

Uit de gesprekken over de met de buurt verbonden herinneringen werd allereerst duidelijk, dat dit verleden mijn respondenten niet onverschillig liet, met alle informanten kon ik over dit thema in gesprek komen. Dat is op zich al opmerkelijk, want het ter sprake brengen van het verleden is voor mijn informanten pas van belang als daar in het dagelijks leven een directe aanleiding toe bestaat. Milgram heeft – voortbordurend op de theses van Wirth – betoogd, dat het voor stedelingen zaak is zuinig te zijn met het verdelen van hun aandacht en energie, simpelweg omdat het

dagelijks leven in de stad al meer dan vol is aan indrukken. Stedelingen moeten noodgedwongen keuzes maken om te voorkomen mentaal kopje onder te gaan (Milgram 1970: 1462). Ook voor mijn informanten gaat deze stelling op, hun opmerksaamheid is voornamelijk gericht op het hier en nu en de noodzaak om terug te blikken doet zich in het dagelijks leven zelden voor. Toch bleken de Liefde-bewoners vrijwel allemaal bekend met het roomse verleden van hun huidige wooncomplex. Het wonen op 'gewijde grond' of de herinnering aan een ooit bezochte nachtmis, het hebben bezocht van de veiling van de kerkboedel, het van nabij gevolgd hebben van de bouwactiviteiten, tot en met de hedendaagse ergernis aan 'een kerk die hier heb gestaan, heb je nou nog last van, van die pokkeduive' vormen evenzovele uitdrukkingen van de bekendheid van huidige bewoners met de voormalige bestemming.

Het verleden komt met name ter sprake als er veranderingen plaatshebben waarbij een tot dan toe ervaren continuïteit vanuit het verleden verbroken wordt. De uitspraak 'dat had je vroeger niet he' is met voorbeelden van verschillende aard te illustreren. Zo kan het gaan om dagelijkse handelingen die in de loop der tijd veranderd zijn 'kleedjes kloppen voor negen uur 's morgens, het zou niet in ons ópgekomen zijn'. Een voorbeeld als dit dient soms als uitdrukking van verlangen naar een verloren gegaan verleden, maar kan ook uitdrukking zijn van de opluchting dat 'de tijden gelukkig veranderd zijn'. In beide gevallen dient het als illustratie dat dergelijke regels waar ooit naar geleefd werd, niet meer gelden, dat er geen sociale controle meer op is en dat het wonen sowieso veel anoniemier is geworden: 'ik ken hier niemand meer'. Het zou voorbarig zijn te denken dat dit uitspraken zijn van ouderen die deze 'vroeger vergeleken met nu'-tegenstelling maken: het eerste citaat is weliswaar aan een gesprek met een 78-jarige buurtbewoonster ontleend, die haar hele leven in de buurt woonde, het anoniemere wonen werd aan de orde gesteld door een 38-jarige vrouw, die de Da Costabuurt ruim tien jaar eerder tot domicilie verkoos en haar oudbouwwoning uit een straat vergelijkt met het splinternieuwe complex waar niemand elkaar meer groet op de gaanderij of in het trappenhuis.

Afbraak en nieuwbouw in de buurt, een veranderd winkelaanbod, of een veranderende samenstelling van de bevolking, het zijn evenzovele aanleidingen om vergelijkingen tussen het dagelijks leven van toen en nu te maken. Een punt van overeenkomst tussen al deze veranderingen is, dat ze geleidelijk aan zijn ontstaan. Dit heeft het onderzoek soms aanzienlijk bemoeilijkt. Daarom zijn de veranderingen lang niet altijd duidelijk present in de huidige beleving en is de aandacht van de bewoners voornamelijk gericht op het leven van alledag, waarin geen grote ingrijpende veranderingen plaatshebben. Wat niet wegneemt dat ze wel bewust gemaakt kunnen worden; door er gericht naar te vragen of omdat de buurtbewoners aangeven dat ze met familie of bekenden die de buurt inmiddels hebben verlaten, gaan vergelijken tussen het actuele en het voormalige buurtleven.²

Toen begin jaren tachtig de stadsvlucht van voornamelijk jonge gezinnen met kinderen zich in de buurt deed gevoelen, werd er in de buurt een werkgroep opge-

richt die zich juist sterk maakte voor (nieuwe) woonmogelijkheden voor gezinnen met kinderen. Hun argumenten ontleenden ze aan het verleden: de ooit zo kinderrijke buurt was hen in dit opzicht veel te stil geworden en de herinnering aan de levendigheid van kinderen zette hun argumenten kracht bij. Hun inspanningen hadden uiteindelijk resultaat. Een voormalig werkgroeplid, zelf inmiddels 68, vertelt:

‘Toen hebben we echt gevochten hoor, om grotere woningen en dat is ons gelukt, op het terrein van de Liefde. Want ze waren echt van plan, omdat hier geen echt grote woningen waren, om het op dezelfde voet voort te zetten. En dat vonden wij gewoon fout. Het was een buurt van zeg maar een jongerengroep van ongeveer twintig tot vijfendertig en dan werd het zo’n vijftig tot tachtig. Die hele middenmoot ontbrak. En ik hoop dus dat het nu weer zo wordt, nu die grote woningen er zijn dat die middenmoot ook weer terugkomt.’

Ook de veranderde bevolkingssamenstelling in etnisch opzicht is niet aan mijn informanten voorbijgegaan. Sinds de jaren zeventig hebben zich meer en meer mensen van Turkse of Marokkaanse origine in de buurt gevestigd, die inmiddels niet meer uit de buurtbevolking zijn weg te denken. Mede door hun komst is ook het winkelaanbod in de buurt ingrijpend veranderd: de islamitische slagerijen, Turkse groenteboeren of Marokkaanse bakkers hebben hun plaats in de kleine middenstand verworven. In de waardering of afkeuring voor deze veranderingen worden de vergelijkingen met ‘vroeger’ weer prominent. De gepensioneerde weduwnaar, die zijn hele leven in de buurt woonde en werkte, moppert: ‘alleen maar van die jurken op straat tegenwoordig’. Maar hij erkent wel dat hij vrijwel dagelijks profiteert van het ruime aanbod aan restaurantjes en afwisselend bij de Griek, de Turk, de Italiaan of de Chinees zijn avondmaaltijd gebruikt. Een 45-jarige vrouw, die al ruim 20 jaar in de stad, waarvan 13 jaar in de buurt woont en de ‘bonte mengelmoes’ zelf erg kan waarderen, is zich door bezoeken van haar vader, die ooit in de nabijheid van de buurt schoolging en een bioscoop in de buurt regelmatig bezocht, meer bewust van de recentheid van deze veranderingen:

‘Nee, het is voor hem geen feest van herkenning, het is niet meer zoals het vroeger was, het oude Amsterdam. Ik ben er aan gewend maar hij zei “waar komen al die buitenlandse mensen vandaan, ik hoor nergens geen Nederlands meer, nee het is niet meer mijn stad”. Hij is een beetje zwart-wit, maar de omslag is ‘um te snel.’

Het verleden figureert voor mijn gesprekspartners vooral als een mentaal referentiepunt als de actualiteit daartoe aanleiding geeft. Een dergelijke bevinding ondersteunt de door Halbwachs geformuleerde en sindsdien veel nagevolgde these, dat het verleden niet een vanzelfsprekend aanwezig gegeven is waarover op afroep kan worden verteld, maar eerder, zoals we hebben gezien, een actieve reconstructie als daar in de actualiteit een reden voor is (Halbwachs 1985 [1925]: 136; vgl. ook Schmidt 1991: 11).

5 Van herinnering naar herinneraar

Dat wat informanten over het buurtverleden weten te vertellen, overstijgt de eigen met de buurt verbonden biografie zelden. Het verleden dat hoort bij 'voor mijn tijd' wordt nog slechts in trefwoorden aan de orde gesteld en ook praktisch alleen als de eigen familiegeschiedenis ermee verbonden is. Het kan gaan om huizen waar familie heeft gewoond, een winkel die familiebezit is geweest, een straat waarin 'mijn opa nog een vriendinnetje heeft gehad'. Er wordt niet gauw een dwarsverband met de 'grotere geschiedenis' gelegd, die ook aan deze buurt niet voorbij is gegaan: de krakersrellen uit de jaren tachtig bijvoorbeeld, of de op de buurt gerichte maar nooit geëxplodeerde bom uit de Tweede Wereldoorlog. Het is eerder uitzondering dan regel dat de bewoners verder teruggaan in de tijd dan hun eigen woongeschiedenis in de buurt lang is. Door dit gegeven van geschiedenis = eigen levensgeschiedenis, wat enigszins geparafraseerd wel geduid kan worden als 'der Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen' (Mannheim 1928: 164), komen we met een inhoudelijke vergelijking van de gesprekken niet veel verder.

Een andere vergelijking tussen de gesprekken levert ons meer op. Vrijwel alle gesprekspartners verwezen mij naar mensen van wie ze wisten of verwachtten dat ze veel over de buurt zouden kunnen vertellen:

'Wat kan ik nou vertellen. U zou ome Gijs moeten vragen, die woont hier al zijn hele leven, die kent iedereen ... dat is inderdaad een man die jou het meeste over de buurt kan vertellen.'

'Ome Leen en tante Coosje, die woonden naast ons, ik weet niet of je daar bent geweest? Die [ome Leen] kan heel veel vertellen over de buurt, die loopt hier al jaren rond, die kom je overal tegen, op straat, op de markt ... iedereen kent 'um.'

'Nou in mijn vorige huis, mevrouw Truiens, dat is zeker wel aan te raden om met haar te gaan praten. Hij [haar man] had een haringkar ...'

'De melkboer, van het plein, die kent iedereen.'

Dergelijke verwijzingen laten zien dat mijn informanten weten hoe een verleden waar ze zelf geen deelgenoot van waren, sociaal gezien kan worden ontsloten. Ze beseffen dat er een lokale buurtgeschiedenis bestaat en kunnen refereren aan mensen die daar weet van hebben. Ondanks het gegeven dat een groot deel van hun activiteiten zich helemaal niet in de buurt afspeelt, 'ik woon hier meer dan dat ik bezig ben met het verleden', zijn er bij alle informanten met de buurt verbonden routes en routines in hun dagelijks leven, waardoor een zekere vertrouwdheid met de buurt is ontstaan. Dagelijkse boodschappen, het wekelijkse loopje naar de markt en het praatje met de burens op straat of op de trap, vormen gelegenheden waarbij ze mensen leren (her)kennen die hun van informatie over 'vroeger' kunnen voorzien of waarvan ze dat vermoeden.

De gedetailleerdheid van de informatie die men weet of verwacht te kunnen krijgen, varieert en reikt van vrij nauwkeurige biografische kennis over het leven

van bekende buurtgenoten, tot het kunnen aangeven wie er 'verhalen over vroeger' kan vertellen.

Uit de aard der zaak zijn de informatieverstrekkers vaak ouderen, die men het-zij persoonlijk danwel categorische kent (het onderscheid is van Lofland 1985: 15ff). Persoonlijke bekendheid heeft veelal betrekking op (voormalige) bureu. Zo kan een 36-jarige bewoonster de biografieën schetsen van haar voormalige onderbureu, de weduwe tante Sien en het echtpaar ome Leen en tante Coosje: waar ze oorspronkelijk vandaan kwamen uit de stad, hoe lang ze al in de buurt wonen, hoeveel kinderen en kleinkinderen ze hebben, hoe ze hun brood verdienden en hoe ze de oorlog zijn doorgelkomen. In wat ze vertelt over tante Sien schemert de onmiddellijke omgeving door als een achtergrond waartegen het toenmalige leven zich afspeelde:

'M'n vorige huis, dat was wel een leuk hoekje, daar had je die school en die drie panden die afgebroken zijn. Daar woonde dan ome Leen beneden en dat heeft wel z'n historie, allemaal bureu die het wel met elkaar konden vinden. Ik weet een hoop van ze [bedoeld zijn tante Coosje en ome Leen], door tante Sien natuurlijk, die hielpen elkaar. Tante Sien woonde d'r met d'r man, die glazenwasser was, en met drie kinderen, met z'n vijven op zo'n kleine woning, het was eigenlijk een grote ruimte. En in de oorlog zaten ze allemaal op dat kleine stukje vloer met de gordijnen dicht. Tante Sien had het vaak over de oorlog, die tijd, de school dat daar een of andere opslagruimte was en dat schoolgebouw was weer ingenomen door de Duitsers. Een beetje dat soort verhalen, over hoe ze tram-blokjes gingen pikken en stoken. Iedereen deed altijd veel voor d'r, maar dat had zij vroeger ook gedaan. Ze hielp veel mensen met extra eten, grote gezinnen, een aardappel extra. Ja, zij had de mazzel dat haar ouders die winkel hadden in de Jordaan, in de Tuinstraat.'

De persoonlijke bekendheid kan ook samenvallen met een categorische bekendheid. Dan gaat het veelal om mensen die door hun (voormalig) beroep veel sociale contacten hadden. Kleine middenstanders als de melkboer, de slager of de kruidenier, markthandelaren of venters die niet alleen hun klanten goed kennen en van het wel en wee van het leven in de buurt op de hoogte zijn, maar ook met hun winkel of kraam een sociale context bieden waarin de nieuwtjes van de dag net zo goed kunnen worden uitgewisseld als de herinneringen aan 'vroeger'. Vooral vrouwen die oorspronkelijk van buiten de stad komen, blijken gevoelig voor informatie die hun buurt wat meer in een historisch perspectief plaatst en die hun oren spitsen als er over 'vroeger' wordt gepraat. Een 38-jarige vrouw vertelt over een buurtslager in een van de winkelstraten:

'[Dat] was een ongelooflijk leuke slager, dat was vrij ouderwets zoals het daar toeging. Echt een buurtslager waar heel veel mensen uit de buurt hun boodschappen kwamen doen, die dan verhalen vertelden over vroeger. Dat vond ik

leuk, ik haalde ook nooit voor twee dagen vlees, ik ging iedere dag. Ik kan me nog herinneren dat er hier op het oude Liefde-complex waar vroeger de pastorie was, dat is kennelijk iets van een sociëteitachtig iets geweest, dat ze daar gingen dansen. Ja, dat staat me eigenlijk nog het meeste bij. En verder kan ik me herinneren dat er op een zeker moment een vrouw was die aan de slager vroeg of hij nog van die specifieke botjes had, waar ze vroeger een soort knikkerspel mee speelden.'

Uit bovenstaande citaten blijkt dat de herinneringen waarover verteld wordt nog zijn voorzien van details. Dit soort voorbeelden is echter dun gezaaid, veel vaker komt het voor dat informanten zich wel bewust zijn van mensen 'die over vroeger kunnen vertellen' en situaties waarin herinneringen kunnen worden opgehaald, maar deze herinneringen zelf niet meer kunnen detailleren. Het verleden is gestold tot het weet hebben van 'verhalen', waar die kunnen worden opgepikt en wie ze kan vertellen. Een enkele keer zijn informanten zich tevens bewust van het totstandkomen van hun belangstelling voor het buurtverleden. Een dertigjarige informante vertelt over haar achterbuurvrouw tante Bep:

'dat was nou echt iemand die met verhalen kwam... echt een Amsterdamse ook, ik denk als je daar eenmaal op de koffie komt... En [hardop denkend] waarom kwam ik ze tegen, omdat bij die kruidenier Van Iersel, daar kwam dat hele stukje [straat]. Eh... ik kan echt niet zo opeens iets [vertellen], wat ik wel jammer vind, dat toen ik hier kwam, toen had ik nog niet zo'n interesse in dingen om me heen. Toen was ik veel meer bezig met m'n opleiding en m'n vriendje en zo.'³

Het lijkt erop dat mijn informanten verhalen over het verleden beschouwen als een specifiek soort kennis, die ze niet zelf hoeven te bezitten maar waarvan ze weten hoe die binnen handbereik is. Je zou ook kunnen zeggen dat het herinneren wordt uitbesteed aan mensen die ik, in navolging van Ramdas *herinneraars* zou willen noemen. De herinneraar blijft, volgens Ramdas, 'binnen het alledaagse ... onverzonnen universum' en heeft als taak aan te geven 'hoe de werkelijkheid vroeger "voelde", hoe ze leek, hoe ze overkwam, hoe ze beleefd en ervaren werd' (Ramdas 1994). De buurtbewoners die ik sprak, kunnen naar zulke herinneraars verwijzen en zij zijn het die voor hen een potentiële toegang tot het verleden vormen. Van herinneraars, die om hun kennis over en vertrouwdheid met het stedelijk buurtleven worden gewaardeerd, wordt verwacht dat zij de herinnering bewaren en zo nodig doorgeven.

Geplaatst in het licht van de vraag hoe een stedelijk geheugen mogelijk zou kunnen functioneren, zijn de verwijzingen naar herinneraars van belang. Ze tonen dat communicatiestructuren, die in potentie de verbinding tot gebeurtenissen uit het verleden tot stand brengen, voorhanden zijn of door nieuwkomers tot stand gebracht kunnen worden. De buurtbewoners verzekeren zich op deze manier van een toegang tot een geheugen buiten hun eigen persoon, te gebruiken indien nodig. Het spreekt dat dergelijke sociale informatiekanalen gevoelig zijn voor veranderingen

en daardoor kwetsbaar. Zo heeft ook in de door mij onderzochte buurt, menig buurtwinkel de concurrentieslag met de grotere supermarkten verloren en vinden in de winkeltjes van de voornamelijk etnische ondernemers die recenter zijn ontstaan, geen vergelijkbare gesprekken plaats.

Het kunnen terugvallen op een 'geleend geheugen' (Heldring 1998) waarin ervaringen van anderen eigen gemaakt kunnen worden, is desalniettemin een mogelijkheid die mijn informanten open houden. Deze manier van doen is vergelijkbaar met een meer algemeen verschijnsel: voor informatie buiten de eigen competentie zijn specialisten te raadplegen en zo functioneren de herinneraars op stedelijk buurtniveau ook. In het toeëigeningsproces kunnen dergelijke 'geleende herinneringen' tot bestanddelen van de eigen levensgeschiedenis en de eigen herinnering worden. Dat maakt thesen waarin de eigen ervaring scherp van die van anderen wordt onderscheiden, zoals bijvoorbeeld bij Mannheim (1928: 179), of waarin herinnering duidelijk wordt afgebakend van andere manieren van leren of kennis opdoen (Sonne 1995: 90) in mijn onderzoek niet goed houdbaar. Mensen verzamelen niet alleen kennis door het zelf opdoen van ervaring, maar juist ook doordat ze anderen kennen en zich hun ervaringen eigen maken.

Voor mijn informanten is de geschiedenis door de omgeving waarin ze wonen een alomtegenwoordig decor waar ze niet al te veel van weten, maar waarvan ze het wel appreciëren er over te horen. Sociaal gezien zijn het de herinneraars die de verbinding kunnen leggen tussen vage noties over het verleden en meer precieze herinneringsbeelden. Hieruit blijkt een fascinerende ineenstrengeling van individuele en sociale herinneringen, eens temeer omdat we door het analyseren van individuele herinneringen een blik kunnen werpen op sociale ordeningsprincipes. Of, om het eenvoudiger te zeggen, op de vraag hoe het persoonlijke geheugen sociaal georganiseerd is.

6 Slot

In deze bijdrage heb ik geschetst hoe het denken over de stad al heel lang begeleid is door het gebruik van organische metaforen. Ik heb de vraag opgeworpen of de metafoor van het geheugen in het verlengde ligt van de al veel langer bestaande organische metaforen. Een antwoord zou kunnen bestaan uit een wedervraag, waarom niet eigenlijk? Al bestaat er geen consensus over de precieze aard van het geheugen, een punt dat niemand zal bestrijden is dat geheugen een wezenlijk deel van de menselijke ervaring uitmaakt. Het aanhouden van een scherp onderscheid tussen lichaam en geest lijkt me cartesians en achterhaald, het is tegenwoordig gebruikelijker om de wisselwerking tussen beide te accepteren.

Zoals we hebben gezien, zijn de analogieën tussen het functioneren van het menselijk lichaam en de stad, die in organische metaforen worden gemaakt, verbonden met wat er op een bepaald moment aan voorstellingen was van het mense-

lijk lichaam. Dat maakt begrijpelijk waarom het geheugen als metafoor pas veel later zijn intrede doet. Als we erop letten welke deskundigen zowel van de organische, als ook van de geheugenmetafoor gebruik hebben gemaakt, is het opmerkelijk dat op het terrein van architectuur en stedenbouw de vergelijkingen met lichaam – en recentelijk geest – er een is die met graagte is en wordt gebruikt. Het maakt evenwel ook duidelijk waarom de geheugenmetafoor anders van karakter is.

In de organische metaforen komen vooral functionalistische opvattingen over de structuur van de stad naar voren, waarbij deze structuur los staat van de ervaringen van stedelingen. Het gaat er hierbij vooral om de stad goed te organiseren, niet om de vraag hoe de stad en het stedelijk leven worden beleefd. Deze vraag speelt nadrukkelijk wel een rol in de geheugenmetafoor en krijgt, al naar gelang de beroepsgroep die van haar gebruik maakt, een invulling waarbij het steeds gaat om een contemporaine reconstructie van ervaringen uit het verleden. Bij de historische reconstructie van een bepaalde stedelijke mentaliteit is het nog niet eenvoudig te begrijpen wanneer er van geheugen sprake is: duidt de metafoor op aspecten van een geesteshouding die door de tijd heen onveranderlijk blijven en ook tegenwoordig nog onder stedelingen herkenbaar zijn, gaat het juist om veranderingen daarin of wellicht om beide, en hoe zou een empirische vertaling eruit zien? Het is kortom, moeilijk in te zien waarom de term geheugen de voorkeur geniet boven het al langer bestaande begrip 'mentaliteitsgeschiedenis'. Bij het architectonische c.q. stedenbouwkundige gebruik van de geheugenmetafoor geldt een soortgelijk bezwaar: aan wiens geheugen wordt geappelleerd bij de reconstructie van een gebouw verloren gegaan verleden en heeft het gebruiken van geheugen hier meerwaarde boven andere mogelijke termen als respectvol restaureren of historische reconstructie?

In stads sociologisch onderzoek waar uitgegaan wordt van herinneringen van huidige stedelingen, maakt het gebruik van de geheugenmetafoor het mogelijk verschillende inzichten tegelijkertijd op te doen. Bezien vanuit dit perspectief leren we iets meer over de wijze waarop stedelingen zich in een 'wereld van vreemden' staande houden en bovendien komen we meer aan de weet over het functioneren van geheugen bij individuele mensen. In vergelijking met de organische metafoor levert de geheugenmetafoor meer op, omdat ze niet slechts een zinnebeeld is maar de functies van de stad met de ervaringen van stedelingen kan verbinden.

Uit het verleden stammende ervaringen bleken in mijn onderzoek op verschillende manieren tot uitdrukking te komen. Op een diffuse, niet tot personen herleidbare wijze leven herinneringen voort in namen als 'de Liefde', 'het fort van sjakoo' of in ooit gevoelde scheidslijnen tussen 'witte boorden' en 'geschoolde arbeiders'. Uit het meer recente verleden zijn buurtprotesten te noemen om veranderingen te voorkomen (de afbraak van de Liefde) of om veranderingen juist te bewerkstelligen (het bouwen van meer grotere woningen om gezinnen met kinderen in de buurt te houden). Ook bij wel tot individuele mensen te herleiden herinneringen zijn veran-

deringen de trigger om vergelijkingen tussen toen en nu te gaan maken. Mensen leven niet alleen bij de dag maar bouwen in hun dagelijks leven ook een zekere vertrouwde met hun onmiddellijke omgeving op waarin veranderingen niet onopgemerkt blijven; de aanleidingen om het verleden weer prominent naar voren te halen. Dat plaatst ook Wirths these van het belang van de actuele ervaringen in een ander licht; hoewel ze in eerste instantie bevestigd leek te worden, heeft ze toch ook aanvulling. Ook Loflands 'wereld van vreemden' als karakteristiek voor de moderne stad kan genuanceerd worden. Door gewenning en gewoontes wordt de onmiddellijke woonomgeving voor mensen langzaam minder anoniem en leert men mensen en situaties kennen waardoor de toegang tot het verleden sociaal zeker gesteld kan worden. De mogelijkheden bestaan om het eigen geheugen te verrijken door te kunnen teruggrijpen op het potentiële weten van anderen.

Een dergelijke uitkomst roept onmiddellijk nieuwe vragen op: zijn vergelijkbare resultaten ook in andere stadsbuurten of andere steden aan te tonen? Zou onderzoek naar het geheugen van de stad zich niet ook moeten uitbreiden tot voormalige stedelingen? En welke uitkomsten zouden we kunnen verwachten als we wel de heterogeniteit van de stadsbevolking rekenschap willen geven, maar de onderzoeksvraag verbinden aan stedelijke gebeurtenissen als koninginnedag, herdenkingen, sportevenementen of demonstraties?

Het lijkt uit sociologisch oogpunt vruchtbaar om aan het sociale, procesmatige karakter van het herinneren aandacht te schenken: om niet zozeer de herinnering als de herinneraar en diens rol in het stedelijk leven centraal te stellen.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van mijn bijdrage aan de congresbundel *Kulturwissenschaftliche Sichtweisen auf die Stadt*, Universiteit Hamburg ter gelegenheid van het gelijknamige congres in 1998 (in druk).

2. Dit roept de vraag op wie de dragers van de stedelijke herinnering zijn: zou onderzoek onder huidige stadsbewoners niet zinvol kunnen worden aangevuld onder mensen die wel met de stad vertrouwd zijn, maar haar inmiddels hebben verlaten? Aan deze vraag heb ik in mijn onderzoek geen aandacht kunnen besteden en uit de mij bekende literatuur wordt het ook niet als een probleem opgeworpen.

3. De veelvuldig gehanteerde familiale aanspreekvorm is vooral bekend van arbeiders- of volksbuurten, maar blijkt nauwelijks sociaal-wetenschappelijk onderzocht. Een uitzondering vormt het werk van de sociaal-geograaf Dijkhuis, die hier in zijn Jordaan-onderzoek uit 1930 kort aandacht aan besteedt. Hij wijst erop dat deze wijze van aanspreken vooral voorkomt tussen mensen die tot dezelfde sociale klasse behoren (Dijkhuis 1977: 45). De door mij onderzochte buurt is geen typische arbeiders- of volksbuurt – al zijn de mensen die met 'oom' of 'tante' worden aangesproken hier vaak weer wel uit afkomstig – maar het zijn vooral de nieuwe stedelingen uit een ander – middenklasse – milieu die zich van deze aanspreektitel bedienen.

Geraadpleegde literatuur

- Anderiesen, G. en A. Reijndorp (1990) *Eigenlijk een geniale wijk: Dagelijks leven in de Indische buurt*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Béderida, F. (1983) The French approach to urban history: An assessment of recent methodological trends. In: D. Fraser en A. Sutcliffe (red.) *The pursuit of urban history*. London: Edward Arnold, p.395-407.
- Brinckmann, A.E. (1912) *Platz und Monument: Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit*. Berlin: Ernst Wasmuth A.G.
- Brunt, L. (1996) *Stad*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Colenbrander, B. (1990) *Chiado, Lissabon: Alvaro Siza en de strategie van het geheugen*. Rotterdam: Nederlands Architectuur Instituut.
- Davison, G. (1983) The city as a natural system: Theories of urban society in early nineteenth century Britain. In: D. Fraser en A. Sutcliffe (red.) *The pursuit of urban history*. London: Edward Arnold, p. 349-371.
- Dijkhuis, H. (1977) Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis. In: *De rafelrand van Amsterdam: Jordaners, pinda-Chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig. Vier socio-grafische schetsen, bijeengebracht en ingeleid door F. Bovenkerk en L. Brunt*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Fentress, J. en C. Wickham (1992) *Social memory*, Oxford etc.: Blackwell.
- Frijhoff, W. (1989) De stad en haar geheugen. In: *Stedelijke identiteit en collectief geheugen, Oase 24*: 14-22.
- Halbwachs, M. (1985) *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp [1952/1925].
- (1985) *Das Kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Wissenschaft [1952/1925].
- (1990) Maurice Halbwachs: *Het collectief geheugen*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Heldring, J.L. (1998) Een terugblik. In: *Tirade 42 (2/3)* 98-112.
- Herrmann, D. en Roger Chaffin (red.) (1988) *Memory in historical perspective: The literature before Ebbinghaus*. New York etc.: Springer Verlag.
- Huet, B. (1989) Geschiedenis, morfologie en architectonisch ontwerp. *Oase 24*: 22-28.
- Hutton, P. (1993) *History as an art of memory*. Hanover & London: University Press of New England.
- Jordan, D.P. (1995) *Transforming Paris: The life and labours of baron Haussmann*. New York etc.: The Free Press.
- Kayzer, W. (1995) *Vertrouwd en o zo vreemd: Over geheugen en bewustzijn*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Langer, P. (1984) Sociology – Four images of organized diversity: Bazaar, jungle, organism, and machine. In: L. Rodwin en R.M. Hollister (red.) *Cities of the mind*. New York & London: Plenum Press.
- Lindner, R. (1997) Perspektiven der Stadtethnologie. *Historische Anthropologie. Kultur Gesellschaft Alltag 5 (2)* 319-328.
- Lofland, L.H. (1985) *A world of strangers: Order and action in urban public space*. Illinois: Prospect Heights [1973].
- (1991) History, the city and the interactionist: Anselm Strauss, City imagery and urban sociology. *Symbolic Interaction 14 (2)* 205-223.
- Lynch, K. (1981) *A theory of good city form*. Cambridge etc.: The MIT Press.
- Mannheim, K. (1928/29) Das Problem der Generationen. *Kölner Vierteljahresheft für Sozialwissenschaften 7 (4)* 157-308.
- McConkey, J. (red.) (1996) *The anatomy of memory: An anthology*. New York etc.: Oxford

University Press.

- Milgram, S. (1970) The experience of living in cities. *Science* 67: 1461-1468.
- Park, R.E. (1967) The city: Suggestions for the investigation of human behavior in the urban environment. In: R.E. Park, E.W. Burgess en R.D. McKenzie, *The city*. Chicago & London: The University of Chicago Press [1925].
- Ramdas, A. (1994) Beroepsherinneraar. *NRC Handelsblad* 16 april 1994.
- Rosenfield, I. (1989) *The invention of memory: A new view of the brain*. New York: Basic Books [1988].
- (1995) *The Strange Familiar and Forgotten. An Anatomy of Consciousness*. London & Basingstoke: Picador [1992].
- Ree, D. van der (1991) Das Kollektive in der Erinnerung. In: *Die Erinnerung an 'das Herz der Stadt': Geschichts- und Gedächtnisbilder vom Potsdamer Platz*. Amsterdam: Het Spinhuis, p. 66-73.
- Ree, D. van der (1996) *De Liefde laat je niet los. Twee eeuwen 'de Liefde' in de Amsterdamse Da Costabuurt*. Publicatie t.g.v. de tentoonstelling Mensen over de vloer in het Amsterdams Historisch Museum, 1996 (eigen beheer, 10 pp.).
- Ree, D. van der (1997) De Liefde: Ein Ort der Erinnerung? Erläuterungen zu einem Amsterdamer Haus in Europa. In: Gößwald U. en R. Klages (hrsg.) *Ein Haus in Europa: Stadtkultur im Museum* (Band 2). Leverkusen: Verlag Leske + Budrich, p. 132-138.
- Ree, D. van der (1998) Städtische Erinnerung und die Funktion der Erinnerer. In: Van de Ven, J. en J. van der Weiden *Berlin und Amsterdam: Struktur, Bild, Großstadtprobleme*, Amsterdam: AME, p. 157-164.
- Schmidt, S.J. (hrsg.) (1991) *Gedächtnis: Probleme und Perspektiven der interdisziplinären Gedächtnisforschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sennett, R. (1994) *Flesh and stone: The body and the city in Western civilization*. New York: Norton cop.
- Sonne, W. (1995) Die Stadt und die Erinnerung/The City and the act of remembering. *Memo-ria, DAIDALOS* 58, dec. 1995, p. 90-102.
- Sorokin, P. (1964) *Contemporary sociological theories through the first quarter of the twentieth century*. New York etc.: Harper & Row Publishers [1928].
- Wirth, L. (1938) Urbanism as a way of life. *AJS* 44 (1) 1-24.